

UOT-811.512.162

Səhifə: 48-52

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.48>

Esmira Quliyeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Dürdanə Nağıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti
esmiraquliyeva123@gmail.com

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN SÖZ İNCİLƏRİ

Açar sözlər: *grammatik kateqoriya, dialekt və şivələrimiz, arxaikləşmə, fonetik variant*

Ключевые слова: *грамматическая категория, наши диалекты и диалекты, архаизация, фонетический вариант.*

Key words: *grammatical category, our dialects and dialects, archaization, phonetic variant*

Xalqımızın 1300 illik yubileyini böyük təntənə ilə qeyd etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” uzaq keçmişimizdən soraq verən ən qiymətli abidələrimizdən biridir. Alimlərin daim diqqət mərkəzində olan bu möhtəşəm abidəyə aid indiyə kimi müxtəlif səpkilərdə yüzlərlə əsər yazılmış və yenə də yazılmaqdadır. Aparılan elmi araşdırmalar göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” xalqımızın tarixi, etnoqrafiyası, keçmiş yaşayış tərzini, adət-ənənələri və s. məsələləri qeyd etmək üçün zəngin faktlara malikdir. Bu abidə, eyni zamanda, dilimizin qədim leksik qatlarını əks etdirən bir çox sözləri, ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalarda müşahidə olunan müşahidə olunan səciyyəvi xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi onların geniş şəkildə açıqlanması, dilimizin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu izləmək və dilçiliyimizdə öz həllini tapmayan bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir.

Dədə-Qorqud dili ilə bugünkü Azərbaycan milli dilinin lüğətindəki fərq müəyyən ölçüdə leksik vahidlərin arxaikləşməsindən ibarətdir. Ancaq bu arxaikləşmənin özü də Azərbaycan dilinin tarixi təkamülünün tərkib hissəsidir. Dədə-Qorqudun dilində fəal işlənilən, zaman-zaman arxaikləşən həmin milli leksikon sonrakı mərhələlərdə Q.Bürhanəddin, Nəsimi, Kişvəri, Xətai kimi klassiklərin, həmçinin İxtiyaratül-qəvaid, Əsrarnamə, Şühədanamə və s. kimi tərcümə-abidələrin dilində müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin tarixi sistemində daxil olub, lüğət tərkibimizin ümumi inkişaf prosesi ilə bağlıdır. Dədə-Qorqudun dili üçün səciyyəvi olan *sağış (məhşər), sonuc, yazı (çöl), damu, uçmaq, tanıq, bəbək (bala), kəndü, şol, dünlə (gəcə ikən), çəri, əsən, sayru, irmək, sayırmaq (oxumaq), ısırmaq (dişləmək), ilətmək, tümən (qeyri-müəyyən say), yayaq (piyada), qat (yan,dəfə), şimdi, ulaşmaq, sunmaq, ayıtmaq, ayağ (qədəh), alp* və s. kimi onlarla söz XVII əsrə qədərki Azərbaycan ədəbi dili üçün işləkdir. Dastanın dilindəki müasir arxaizmlərin bir qismi bugünkü dialektlərimizdə qalır ki, bu da Dədə-Qorqud lüğətinin vaxtilə yalnız ədəbi dil səviyyəsində mövcud olmayıb, həm də canlı xalq ünsiyyətində işlənməsinin dəlalətidir: *becid, ban, güz, yaxni, gədik, seyvan, suç, aya (əlin içi), ağırlamaq, öylə (nahar və vaxt), döşürmək, ismarlamaq, ülüş/ülüşmək, küvəzləmək, qu (xəbər), us, biləsinə (özünü ilə), bozlamaq, yeng (qol), düş və s.* Bu qəbildən olan sözlərə aid aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Ayağ – qədəh, piyalə. Altun **ayağı** əlindən yerə çaldı (səh.44). Altun **ayağım** əlimdən yerə düşdü (səh.85). Quruluşca sadə olan **ayaq** sözünə piyalə, qədəh mənasında *ayaq//əyaq//əyaq* fonetik variantlarında Nəsiminin “Ey saqi, gətir dövr **ayağın**, dövr elə, sun kim. Bu dövr **ayağın** dövrünü dövrən bilir ancaq. Eşq əlindən dolu **ayaq** içərəm” (9, s.30-35) və Qazi Bürhanəddində də “Gözlərindən çü **ayağ** içdi könül. Əlündən əlümə sunqil altun **ayağı** (5, 83, 115)” rədifli qəzəllərində işlənməmişdir. Meygərçi səfa verər damağə; Axdığı üçün düşər **ayağə** (Füzuli). Ta girib meyxanə içrə başıma çəkdim **ayaq** (S.Ə.Şirvani) cümləsində **ayaq** qədəh mənasındadır. **Ayaqçı** (saqi mənasında) sözü də var: “Cam içirən **ayaqçıya** döndü Füzuli...”. Yeydürür

meyxanədə bir cam vermək bir gözəl. ... Ey Füzuli, çək *ayaq* ol bəzmdən, ya çək əyaq.. Füzun olduqca eşqim, gərm olur əşkim gözüm **icrə (Füzuli)**.

Bu söz eyni mənada V.Radlovun lüğətində *ayak//ayaq* formasında da müşahidə olunur (5, 78).

Sunmaq – vermək. Basan qoçun başına Təpəgözün əlinə sündü (səh.118). Qurulu.ca sadə olan sunmaq feili eyni mənada Nəsimidə “Cami-səfayi bizə sun, saqiya, kim susamış ola meyə əhli-səfa. Aşiqə sun arifanə, saqiya peymanəni. Nərgisi hər cam əlində mey sunar ariflərə” (9,19, 37, 73) qəzəlində, Qazi Bürhanəddində “Saqi tolu sun bizə altun ayax. Tolu sun əyağa ki içəlüm sabahadəkin. Şol suya sunğil bana ki, od ola feli” (5,42, 103, 261) qəzəlində və Füzulidə “Cami-mey sun ki, ta diliranə, Mədh edəm padşahi-dövrənə (6,171) qəzəlində geniş şəkildə özünü göstərir. Sunmaq feili eyni zamanda müasir dövrdə türk dilində də işlənir (13,795). Sunmaq feilinin Nəsimidə əymək mənasında işlənməsinə də təsadüf edilir: Fərmanə boyun sun, ulu Sultan tələb eylə (9,49).

Döşürmək – yığmaq, toplamaq, dərmək . Böylə degəc qırx incə qız yayıldı, dağ çiçəyi döşürdülər (səh. 24). Döşürmək feili yığmaq, toplamaq mənasında Xətəidə də işlənir : Hər bir çiçək üstə qopdu zənbur, Döşürməyə çıxdı danəsin nur (15,16). L.Budaqov döşürmək feilinin türk dillərində də yığmaq, dərmək mənasında işləndiyini göstərir (4,1., 571). Döşürmək feilinin yığmaq mənasında işlənməsi Azərbaycan dilinin Qazax dialektində, Tovuz, Xanlar, Şəmkir və Cəbrayıl şivələrində də müşahidə edilir (2,203).

R.Rüstəmov döşürmək feilinin “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlamış ta XXI əsrə qədər ədəbi dilimizdə yığma mənasında işləndiyini qeyd edir (12,28).

Kəpənək – *yapançı*. Çaxmaq çatıb od yandı, kəpənəyindən qurumsu edib yarasına basdı (səh.31). Qanturalı bir kəpənəyi qolbağına doladı (səh.98) Kəpənək sözünə yapançı mənasında Nəsimidə də təsadüf edilir: Kəpənək geymişəm, ənduşədən azad olubam. Kəpənək geydiyimə kimsələr eyb eyləməsin (9,96). Kəpənək sözü V.Radlovun lüğətində də kapanak//kebanak fonetik tərkibində keçə, yapıncı, yağışda geyilən pləş mənalarında işlənir (10, II.1187, 1192).

Yağmalamaq - soymaq, talamaq, qarət etmək. Acar xəzinəsini, bol axçasına yağmaladılar... Altun axçasına yağmalamaşız, qırx yigitlə oğlu Uruzu dutsaq etmişiz (səh.29).

Tərkibinə görə düzəltmə olan bu feil **yağma** ismi ilə sözüdüzdəldici – la şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Yağma sözü qarət, qalan mənalarında Nəsimini əsərlərində (Könül yağma qılanındır. Xəyalım ləşkəri verdi könül şəhrini yağmayə. (9,44,194), müasir türk dilində (yağma – 13, 904) və V.Radlovun lüğətində də işlənir(10.III.55).

Yağmalamaq feilinin soymaq, talamaq, qarət etmək mənalarında işlənməsi Nəsimidə (Səbrimi yağmaladı şövqün, qərarım qalmaq. Könlüçü yağmaladı şol ala çox – 9,108,159). Qazi Bürhanəddində (Könül evini yağmaladı canı apardı – 5,212), V.Radlovun (10.III.55) və L.Budaqovun (4,II,356) lüğətlərində, həmçinin Azərbaycan dilinin Qubadlı (12,14) və Zəngilan şivələrində də müşahidə olunur.

İrmək, irişmək – çatmaq, yetişmək. Eyni kökdən olan bu feillər “Kitabi-Dədə Qorqud”da çatmaq, yetişmək mənalarında geniş şəkildə işlənir. Məs., Muradına, məqsuduna irməyən yalqız qardaş- deyib ağlaşdılar (səh.53). Yeddi gün, yeddi gecə yortdular kafirin sərhəddinə irdilər (səh.95). Yağa yetdi, düşmən irdi (səh.101). Ora iribən qopdular (səh.106). Murada, məqsuda irişdilər (səh.139). Altunluca günlüyün tikib Qanturalı gərdiyinə girib muradına, məqsuduna irişdi (səh.105).

İrmək və irişmək feilləri eyni mənada Nəsimidə (Mənzilə irmək dilərsən eşqi yoldaş eyləgil. İrmədi mənzilinə kim baxmadı yoldaşınə. Ey könül, kimsə muradə irmədi. Vəslinə kim ki irmədi dərdü əzab içindədir. Keçdi ömrü, doymadı, irişmədi dildarinə. İrişdi qönçənin dövrü, zamanı qalmaq xaran. Yürəgimi yaralı eylədi qəmzən, iriş. İrişməz qasirin əqli bu müğləq sissri-əsrarə. Al ilə ala gözlərin aldadıb aldı könlümü, Alini gör nə al edər kimsə irişməz alinə - 9,26,38,41,53,55,169,171). Qazi Bürhanəddində (Kəmalə irməyə sənəşüz şahə imanü uşaqun. İrər isən bu hicazə səy ola məşkur. Bən sən aya görəli irdüm kəmalə...Səfa ucana irişdük vəfaya, irdük axı. Sənciləyin bən yara irməmiş mən – 5,18,22,43,95,619, irişmək feili Xətəidə (Səndən irişir

məşamə ənbər. Mindi yenə huş atı namə. Yüz qəm ki, irişməyim mərəmə - 15,40,84) və Füzulidə (Bir dağə irişdi yolda nagah. Leyli evinə irişdi növbət – 14,50) də müşahidə edilir.

Qazi Bürhanəddində irmək feilinin çatmaq, yetmək mənalarında irimək fonetik variantına da təsadüf olunur. Məs.- Hicrinə doymazam, vəzlinə irməzəm. Vəslinə irimədüm (5,31). Lakin həmin feilin canından keçmək, canının qurban vermək mənalarında işlənməsinə də rast gəlinir. Məs. Canımdan irdüm irimcə bu canə (5,94).

İrişmək feili çatmaq, yetişmək mənalarında Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində də müşahidə olunur (12,30), H.Mirzəzadə bu feilin eyni mənada XIII- XIV əsrlərin yazılarında da işlənməsini göstərir (8,67).

İrişmək feilinə eyni mənada V.Radlovun (101,1463) və L.Budaqovun (1,1,187) lüğətində də rast gəlinir.

Ulaşmaq – çatmaq, yetişmək. Mənasına görə irmək və irişmək feili ilə sinonim olan bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud”da bir misalda təsadüf edilir. Məs. – Ulaşı ban sular, daşsa dəniz dolmaz (səh.12). Bu feil klassiklərimizin əsərlərində çatmaq, yetişmək mənaları ilə yanaşı qovuşmaq mənasında da müşahidə olunur. Buna Nəsimidə (Könlüm ulaşmaq dilər yar vəfadarına. Nəsimi yara ulaşdı – 9,26,197), Xətəidə (Vəslinə ulaşalı can olmuşam. Div ilə ulaşma, bazar eləmə - 15,208,218; Kim nagah ona ulaşdı bir can), Füzulidə (Ulaşdı olara ata-ana), Vidadidə (Ulaşma hər bi iqrara) də eyni mənalarda rast gəlinir (7,206).

H.Mirzəzadə ulaşmaq feilinin arxaik feillərdən biri olduğunu və onun XVIII əsrə qədər ədəbi-bədii əsərlərin dilində işləndiyini qeyd edir (7, 206). Ulaşmaq feili ulaşmaq, ulaşmaq fonetik variantlarında çatmaq, yetişmək mənalarında İraqdakı kərküklərin dilində də işlənir, məs.: - Olaşdım körpüyə, keçə bilmədim. Səsi yeddi qonşuya ulaşır. Bular doqquz yaşlarına ulaşdılar. Əsgərlər Qəmbərnən bərabər gəldilər qərinin yanına ulaşdılar. Bir az sonra gəlib ulaşdı kürəkəninin evinə. Gəlir iki yol ayrıcına olaşrlar (3,335,364,370, 374).

İsmarlamak – tapşırmaq. –Oğlanı həkimlərə ismarlayıb Dirsə xandan saxladılar (səh.24). Sizi haqqa ismarladım – dedi, getdi (səh.49). Otuz doqquz yoldaşımı çağırıb kafirə ismarladı, görəlmiş, necə ismarladı (səh.57).

İsmarlamak feili quruluşca düzəltmə olub, ismar (iş, sifariş) ismi ilə -la şəkilçisinin birləşməsindən düzəlmişdir. Bu feil dialekt və şivələrimizin Qərb qrupunda ismarlamak fonetik variantında həm tapşırmaq, həm də xəbər göndərmək, sifariş göndərmək mənalarında müşahidə edilir (12,32). İsmarlamak feili tapşırmaq mənasında İraqdakı kərküklərin dilində də işlənir: - Bu xanıma bir camaşir ipi ismarladım. İşini Allaha ismarla (3,343). Bu feilə Qazi Bürhanəddində sımariəmaq formasında təsadüf edilir (Sımarlar ana bir yük sufıyanə - 5, 266). İsmarlamak feilinin L.Budaqovun lüğətində tapşırmaq, sifariş etmək, məsləhət görmək, bel bağlamaq (4,355); V.Radlovun lüğətində isə tapşırmaq, sifariş etmək, məsləhət vermək, tövsiyə etmək, vidalaşmaq, ayrılmaq (10,7,1396) mənalarında işləndiyi göstərilir.

Yayaq/yayan piyada. – Onlar atlı, babanı yayaq yürütdülər. Dirsə xan yayan, bunlar atlı yeridilər. Bu söz eyni mənada yayaq formasında Qazi Bürhanəddində də (Çünki cəhandur keçər, bizi qomaqıl yayaq -5,11) təsadüf edilir. Yayaq sözü piyada mənasında dialekt və şivələrimizin Qərb qrupunda yayax//yəyax (1,218), İraq kərküklərinin dilində yayan (Bu dağı yayan çıxacaq. Atam yoxdu yayanam) fonetik variantlarında özünü göstərir (3,438).

Tanıq//şahid – Bəylər, Allah taala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun. Mənim qızım Baybura bəyin oğluna beşik kərtmə yavuşlu olsun – dedi (səh.43). Tərkibinə görə düzəltmə olan bu söz tanımaq feili ilə sözdüzəldici -q şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Tanıq sözü eyni mənada Nəsimidə (Doğruyam eşində ox tək, Kipriğin tanıq durur – 9,108), Qazi Bürhanəddində (Tanux formasında – 5,651) də rast gəlinir. Nəsimidə tanıq sözündən –laq şəkilçisi ilə düzələn və şahidlik mənasında işlənən tanıqlıq sözünə də (El sənə verir tanıqlıq, olmaya kim tanəsən – 9,149) təsadüf edilir.

V.Radlovun lüğətində tanıq sözünün şahid mənasında tanuq formasında türk, tatar və qazax dillərində işləndiyi göstərilir (10, III, 826, 830).

Məqalənin həcmi ilə əlaqədar olaraq burada “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz incilərindən yalnız bir neçəsinə toxunulmuş, onların aşığılanmasına səy göstərilmişdir. Lakin bu möhtəşəm

abidədə yüzlərlə belə sözlər vardır ki, onların tədqiqata cəlb olunması, ətraflı şəkildə işıqlandırılması dilimizin tarixi leksikologiyası üçün çox əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. M.Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. VII cild. “Elm və təhsil”. Bakı, 2020, 680 s.
2. Məhəmməd Füzuli əsərləri 6 cildə. I cild. “Şərq-qərb”, Bakı –2005, 409 s.
3. Seyid Əzim Şivani. Seçilmiş əsərləri 3 cildə, II cild, Avrasiya Press, 2012, 384 s.
4. Qazi Bürhanəddin. Divan”ı Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2005, 365 s.
5. Опыт словаря тюркских наречий . Т.1, СПб, 1893, т.2 СПб, 1899, т.3 СПб, 1905
6. Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (I hissə). Ali məktəblər üçün dərslik. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 10.07.2012-ci il tarixli, 1325 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuşdur. Bakı - «Elm» - 2012, 494 s.
7. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964
9. Azərbaycan folkloru antologiyası. II kitab, İraq-türkmən cildi. Bakı, 1999
10. Л.Будагов. Сравнительный словарь турецкого-татарских коррекций, т. 1, СПб, 1868, т.2 СПб, 1871.
11. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 2015.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un söz inciləri Xülasə

Xalqımızın 1300 illik yubileyini böyük təntənə ilə qeyd etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” uzaq keçmişimizdən soraq verən ən qiymətli abidələrimizdən biridir. Alimlərin daim diqqət mərkəzində olan bu möhtəşəm abidəyə aid indiyə kimi müxtəlif səpkilərdə yüzlərlə əsər yazılmış və yenə də yazılmaqdadır. Aparılan elmi araşdırmalar göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” xalqımızın tarixi, etnoqrafiyası, keçmiş yaşayış tərzini, adət-ənənələri və s. məsələləri qeyd etmək üçün zəngin faktlara malikdir. Bu abidə, eyni zamanda, dilimizin qədim leksik qatlarını əks etdirən bir çox sözləri, ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalarda müşahidə olunan müşahidə olunan səciyyəvi xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi onların geniş şəkildə açıqlanması, dilimizin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu izləmək və dilçiliyimizdə öz həllini tapmayan bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir.

Bu məqalədə müasir ədəbi dilimizdə işlənməyib, yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud”da müşahidə edilən və dilimizin qədim leksik qatlarını əks etdirən bir neçə sözdən, onların quruluşundan bəhs olunur. Bu sözlərin bəziləri qədim lüğətlərdə, klassiklərimizin əsərlərində, qohum türk dillərində, həmçinin dialekt və şivələrimizdə də müşahidə edilir.

*Эсмירה Кулиева,
Дурдана Нагиева*

Жемчужины слова “Китаби-Даде Горгуд” Резюме

«Китаби-Даде Горгуд», 1300-летие которого наш народ отпраздновал с большой торжественностью, является одним из самых ценных памятников, ставящих под вопрос наше далекое прошлое. До сих пор написаны и пишутся сотни работ в различных стилях об этом великолепном памятнике, который всегда находится в центре внимания ученых. Проведенные научные исследования показывают, что «Китаби-Деда Горгуд» содержит в себе историю, этнографию, прошлый быт, обычаи и т.д. нашего народа. имеет множество фактов, чтобы осветить проблемы. В то же время в этот памятник входит и множество слов, отражающих древние лексические пласты нашего языка, обнаружение их характерных черт,

наблюдаемых в отдельных грамматических разрядах, их широкое раскрытие, прослеживание исторического пути развития нашего языка и уточнение некоторых вопросов, которые не решены в нашем языкознании.

В данной статье речь идет о некоторых словах, которые не употребляются в нашем современном литературном языке, а встречаются только в «Китаби-Деде Горгуд» и отражают древние лексические пласты нашего языка и их структуру. Некоторые из этих слов можно найти в древних словарях, произведениях наших классиков, родственных тюркских языках, а также наших наречиях и диалектах.

*Esmira Kulieva,
Durdana Nagieva*

*Word pearls of “Kitabi-Dade Gorgud”
Summary*

"Kitabi-Dade Gorgud", which our nation celebrated its 1300th anniversary with great solemnity, is one of our most valuable monuments that question our distant past. Until now, hundreds of works have been written and are still being written in various styles about this magnificent monument, which is always the focus of scientists. The conducted scientific researches show that "Kitabi-Dada Gorgud" contains the history, ethnography, past way of life, customs, etc. of our people. has a wealth of facts to highlight the issues. At the same time, this monument also includes many words that reflect the ancient lexical layers of our language, the discovery of their characteristic features observed in separate grammatical categories, their wide disclosure, tracing the historical development path of our language and clarifying some issues that have not been resolved in our linguistics. is quite important.

This article talks about a few words, which are not used in our modern literary language, but are observed only in "Kitabi-Dade Gorgud" and reflect the ancient lexical layers of our language, and their structure. Some of these words can be found in ancient dictionaries, works of our classics, related Turkic languages, as well as our dialects and dialects.

Çapa tövsiyə edən:

Azərbaycan Tibb Universiteti

Rəyçilər:

dosent P.Ə.Əzizova

dosent L.V.Qocayeva